

Վ Ի Կ Տ Օ Ր Հ Ի Ի Գ Օ

Փետրուարի 13-ից Ֆրանսիան սկսեց տօնախմբութիւնների մի շարք իր ամենամեծ որդիներից մէկի, Վիկտոր Հիւզօի ծննդեան հարիւրամեակի առիթով: Պարիզում այդ օրը բացուեց մեծ բանաստեղծի արձանը:

Անուաներ կան, որոնք հաւասարապէս սիրելի են աշխարհի բոլոր ազգերին: Դրանք այն մարդկանց անուններն են, որոնք գործել են ամբողջ մարդկութեան օգտին, որոնց կեանքի ամբողջ նշանաբանը եղել է ամենալայն մարդասիրութիւնը, բոլոր մարդկանց և բոլոր ազգերի եղբայրութիւնը: Վիկտոր Հիւզօն այդ համաշխարհային սիրելիների թւում մի առանձին զեղեցիկ տեղ է գրաւում: Նրան տուած էր հանճար՝ գրչով բարձրացնելու մարդասիրութեան, ընդհանուր եղբայրակցութեան և ազատութեան յաւիտեան անմահ դադափարները:

Վիկտոր Հիւզօն մեծ բանաստեղծ էր: Բայց այդքանը դեռ բաւական չէ: Նա մեծ մարդ էլ էր: Եւ տալով մեր ընթերցողներին այդ մեծ մարդու համառօտ կենսագրութիւնը, մենք կատարած կը լինենք մեր մարդկային պարտականութիւնը մի այնպիսի տօնի առիթով, որ լուի Ֆրանսիական տօն չէ, այլ և համաշխարհային:

Վիկտոր Հիւզօն մեզ էլ դաստիարակել է իր հրաշալի գրչով. նրա «Թշուառները», «Նօտր-Դամ Պարիզի»-ն, «Կլօդ Գէնո», «Մահապարտի վերջին օրը» թարգմանուած են հայերէն: «Թշուառները» երկու անգամ են տպագրուել մեզանում (Զմիւռնիա և Կ. Պօլիս) և այժմ անկարելի է գտնել այդ վէպը մեր գրական հրապարակում: Թարգմանուած են, որքան յիշում ենք, և մի քանի կտորներ Վիկտոր Հիւզօի բանաստեղծութիւններից: Եւ սա զարմանալի է: Հիւզօն անմահների կարգն է անցել իր բանաստեղծութիւններով: Արժէր որ այդ բանաստեղծական գոհարներն էլ թարգմանուէին մեր լեզուով:

I

Վիկտոր Հիւգօն ծնունդ է ֆրանսիայի Բրզանսօն գաւառական քաղաքում 1802 թուականի փետրուարի 13-ին: Նրա հայրն էր գեներալ Լէօպօլդ Հիւգօ, Նապօլէօն Մեծի զօրապետներից մէկը:

Հիւգօների տոհմը ֆրանսիական ազնուական դասից էր: Զինուորական ծառայութիւնը հարկադրում էր գեներալ Հիւգօին շուտ-շուտ տեղափոխուել զանազան տեղեր. ընտանիքը, այդ թափառական կեանքից ազատուելու համար, բաժանուեց հօրից և մշտական բնակութիւն հաստատեց Պարիզում: Այդտեղ, ահպին քաղաքի մի խաղաղ անկիւնում, գեներալի կինը կրթում էր իր երեք որդիներին: Այդտեղ իր մանկութիւնն անմեղ խաղերի մէջ անց էր կացնում փոքրիկ Վիկտորը, դասեր էր առնում մի ծերունի քահանայից: Դա մի սրամիտ, ուշիմ երեխայ էր:

Ահա ինչպէս է նկարագրում Հիւգօն իր մանկութեան օրերը.

«Այդ տան մէջ առաջին կայսրութեան *) ժամանակ մեծանում էին երեք փոքրիկ եղբայրներս: Նրանք խաղում էին և աշխատում միասին, դեռ նոր սկսելով կեանքը, դեռ անգէտ՝ ապագայի մասին, կեանքի և ընտելեան զարնան քաղցրութիւններն էին վայելում, լցուած ուշադրութեամբ դէպի գրքերը, ծառերը, դէպի ամպերը, ականջ դնելով թռչունների ծղվող խմբերին, հովանաւորուած մայրական բաղյր ժպտի տակ: Աստուած քեզ օրհնէ, մայրիկ:

...«Այդ տունը այժմ **» գոյութիւն ունի միայն ինչպէս մի թանկագին և սրբազան յիշողութիւն եղբայրներից փոքրի համար... և ապրում է նրա հոգու մէջ, ինչպէս մի գեղեցիկ—մառախլապատ և անընակ ու լուռ բան: Այնտեղ, վարդերի մէջ, արեգակի ճառագայթների վայլի տակ, երեխայի մէջ կատարում էր սոցու խորհրդաւոր աճումը»...

1811 թուականին Հիւգօի ընտանիքը տեղափոխուեց Սպանիայի մայրաքաղաք Մադրիդը: Ֆրանսիացիները գրաւել էին Սպանիան և գեներալ Հիւգօն նշանակուած էր Մադրիդի նա-

*) Նապօլէօն Մեծի կայսրութիւն:

**) 1875 թուին:

հանգապետ Այգտեղ Վիկտորը սովորում էր ազնուականների դպրոցում, Բայց չուտով թողնեց այդ դպրոցը. հետևեալ տարին 1812-ին, Ֆրանսիացիները հարկադրուած էին դուրս գալ Սպանիայից, Գնեերալ Հիւզօն առաջնորդում էր նահանջող զօրքը, չը կարողանալով դիմադրել սպանիացիներին, որոնք հերոսաբար պաշտպանում էին իրան անկախութիւնը: Նապօլէօնի աստղը մարում էր: Նա յաղթուած էր և Ֆրանսիայում օսլքի էին կանգնել Բուրբօնները, նախկին թագաւորական տան ժառանգները: Եւրոպական պետութիւնները դաշնակցութիւն էին կազմել Նապօլէօնի դէմ և երբ նրանց զօրքերը Ֆրանսիա մտան, կայսրը փախաւ Էլբա կղզին: Դաշնակցութիւնը երկրի օրինաւոր թաղաւոր էր ընդունում Բուրբօնների տօնմը և սրանց իշխանութիւնը վերականգնելու համար՝ կռիւ էր մղում Նապօլէօնի զօրքի մնացորդների դէմ: Գնեերալ Հիւզօն կայսերական մի զօրաբաժնի հետ պիտի պաշտպանէր Տիօնվիլ բերդը, բայց երկար չը կարողացաւ դիմանալ պաշարման և հարկադրուած եղաւ բերդը յանձնել գերմանական զօրքին: Այնուհետև դնեերալի պատիւն ընկաւ. նա համարուած էր Բուրբօններին դաւածանող մի մարդ:

Այն թշուառ ժամանակները Հիւզօն ընտանիքն ապրում էր Պարիզում, շարունակելով իր վաղեմի խաղաղ անվրդով կեանքը: Նապօլէօնի կայսրութիւնը կործանուեց, մայցնելով Հիւզօն ընտանիքի մէջ երկպառակութիւն: Բանն այն էր, որ տիկին Հիւզօն ատում էր Նապօլէօնին և որտանց համակրում էր նախկին թագաւորական տան. այդ պատճառով կայսրի փախուստը ուրախացրեց նրան, այն ինչ ամուսինը՝ գնեերալ Հիւզօն, մեծ դժբախտութիւն էր համարում այդ փախուստը: Երկու ամուսինների քաղաքական տարրեր համոզմունքները ընտանեկան բաւական մեծ գծաութեան առարկայ դարձան և միշտ վրդովում էին Վիկտորին: Վերջ ի վերջոյ մարդ ու կնիկ բաժանուեցան միմեանցից: Երեխաները մնացին մօր մօտ:

Բայց Նապօլէօնի համար զեռ բախտի մի փոքրիկ ժպիտ էլ էր պահուած: Նա Էլբա կղզուց Ֆրանսիա եկաւ, նորից իրան կայսր հրատարակեց. հաւատարիմ զօրականները չրջապատեցին իրանց հռչակաւոր զօրապետին և սկսուեց մի կարճատե կայսրութիւն, որ պատմութեան մէջ յայտնի է «Հարիւր օր» անունով: Գնեերալ Հիւզօն, ի հարկէ, նորից նշանակութիւն և դիրք ստացաւ. նա դարձ զրեց իր ազդեցութիւնը և իր երկխոսներին ընդունել տուեց Կօրդիէի գիշերօթիկ դպրոցում:

Այգտեղ է Վիկտոր Հիւզօն սկսում իր գրական փորձերը: Այդ ժամանակ նա դեռ 13 տարեկան էր, բայց չուտով յայտնի

դարձաւ իր ուսուցիչներին ու ընկերներին իբրեւ մի տաղանդաւոր երեխայ, Նա գրում էր ոտանաւորներ, որոնք պարզեցին արժանանում:

Քսան տարեկան հասակում նա իր բանաստեղծութիւնները համար ստանում է Լիւդովիկոս Թադաւորից տարեկան 2000 ֆրանկ թոշակ: Պէտք է ասել, որ նա այդ ժամանակ Թադաւորի կուսակցութեան մարդ էր:

Գեներալ Հիւզօն շատ դժգոհ էր, որ որդին ընտրել է գրական ասպարէզը: Նա շատ աշխատեց հոռացնել նրան այդ ասպարէզից, մոցնել ուրիշ պաշտօնի մէջ և այդ մտքով մինչև անգամ գրկեց որդուն գրամական օգնութիւնից: Բայց Վիկտորը հաւատարիմ մնաց իր կոչման, իր անձը նուիրեց գրականութեան: Նրա մայրը մեռաւ. նա շուտով պսակուեց և պսակուելուց յետոյ հրատարակեց իր առաջին վէպը՝ «Հան Իսլանդացի» վերնագրով: Քննադատները քաղցրութեամբ ընդունեցին այդ վէպը: Բայց նկատելի էր մի բան, որ նորութիւն էր և որ շատ անաջողութիւններ պիտի պատճառէր հեղինակին: Այդ բանն ուղղութիւնն էր: Մինչև այդ ժամանակ տիրում էր կեղծ-կլասիկական ուղղութիւն, իսկ Հիւզօն հետևում էր բոմանտիկական ուղղութեան: Գրականութեան և գեղարուեստի մէջ հաստատուած կարգերի և օրէնքների դէմ մի յանդուգն յանցանք էր համարւում այդ. Վիկտոր Հիւզօն գրական թշնամիները օրէցօր քաղմանում էին:

Մի անգամ Թատրոնի կառավարիչը առաջարկեց նրան գրել Թատրոնական պիէս: Նա ուրախութեամբ յանձն առաւ. բայց նրա առաջին պիէսը, որի անունն էր «Կրօմվել», կարելի չեղաւ ներկայացնել, իսկ երբ հրատարակուեց, կլասիկները սկսեցին ստամ կրճտացնել:

Բայց, չը վախենալով դժգոհութիւններից, Վիկտորը քսան և չորս օրուայ ընթացքում գրեց «Մարիօն Դելօրմ» անունով դեղեցիկ գրաման: Մինչդեռ դրա ներկայացման պատրաստութիւններն էին տեսնում, կառավարութիւնը արգելեց այդ պիէսը. մինիստրներն անգամ հակառակ էին Հիւզօնի ուղղութեան: Հեղինակը դնաց Թադաւորի մօտ, խնդրեց թոյլտւութիւն. բայց Թադաւորն էլ չը կարողացաւ մի բան անել և երկար ժամանակ «Մարիօն Դելօրմ»-ը ճնշուած մնաց արգելքի տակ: Անխոնջ հեղինակը, սակայն, չը յուսահատուեց գրանով: Թադաւորն առաջարկեց մի քանի թեթիւ փոփոխութիւններ անել պիէսի մէջ, բայց նա չը համաձայնուեց մի տառ անգամ փոխել. և երբ Թադաւորը կամեցաւ վարձատրել վշտացած բանաստեղծին, սա հպարտութեամբ բացասեց այդ վարձատրութիւնը և սկսեց նո-

րից աշխատելու Շուտով նա պատրաստեց «Էրնանին» անունով դրաման:

Այդ պիէսն առաջին անգամ ներկայացրին 1830 թուականին, Բայց մինչև ներկայացումը մամուլը անազին աղետակ ու աղաղակ հանեց: Գրական թշնամիները ծաղրում էին Հիւզօն, ծաղրում էին նրա «Էրնանին» և աշխատում էին որ հէնց առաջին անգամից պիէսը տապալուի, հեղինակը խայտառակուի: Թատրոնական գործիչները խորհուրդ էին տալիս վարձել ծափահարողներ, հաւատացնում էին որ առանց այդ վարձկան ծափահարողների աջողութիւն չի լինի: Բայց Վիկտօր Հիւզօն չէր ուզում որ իր գործը զնահատեն վարձկանները, նա համաձայն էր որ պիէսը խորտակուի, միայն թէ ինքը անազնիւ գործ չանէ: Հակառակորդների կատաղութիւնը օրէցօր սաստկանում էր, և անա այդ կատաղութեան ընդդիմադրելու համար հաւաքուում է երիտասարդութիւնը, այն թարմ տարբը, որ ուզում էր տեսնել մայրենի գրականութեան մէջ ուղղութեան փոփոխութիւն և հէնց այդ պատճառով ճանաչել էր Հիւզօն և շատ յարգում էր նրան: Առաջին ներկայացումը աջող անցաւ, թատրոնի դահլիճը լցուած էր ֆրանսիական բարձր դասակարգի մարդկանցով: Մի տեղ անգամ դատարկ չէր մնացել, տոմսակներ ճարելը շատ դժուարացել էր: Հեղինակը սրտատրոփ սպասում էր մինչև վերջը, աջողութիւնը ակներև էր: Բայց միւս օրը սկսուեց լրագրիւնների կատաղի արշաւանքը, ծաղր, հայհոյանք, լուրջ քննադատութիւն, ամեն ինչ խառնուել էր միասին՝ Հիւզօն գրական հրապարակից փախցնելու համար: Եւ այդ արշաւանքը աջողութիւն գտաւ, «Էրնանին»-ի երկրորդ ներկայացումը կատարեալ խայտառակութիւն էր, չը նայած, որ երիտասարդութիւնը դարձեալ հաւաքուել էր թատրոն՝ իր սիրած հեղինակին պաշտպանելու համար, բարձր դասակարգը սկսեց հոհօւալ, լսուելին չվոյներ: Դրանից յետոյ պիէսը քառասուն և հինգ անգամ ներկայացրին և ամեն անգամ նոյն խաւտառակութիւնն էր կրկնուում: Մամուլն էլ կծու խօսք չէր գտնում հեղինակին և նրա հեղինակութիւնը կշտամբելու, ծաղրելու, ցեխոտելու համար: Հիւզօն կիներ սպասում էր, որ մի անգամ հանդիսատես հասարակութիւնը կը յարձակուի բեմի վրայ, ներկայացման ժամանակ վարացոյցը չած կը ձգէ և կը հարկադրէ, որ այլ ևս այդ «Էրնանին» չը դնեն բեմի վրայ: Ամեն անգամ, երբ Հիւզօն վերադառնում էր թատրոնից, նրա կիներ հարցնում էր թէ ինչ գտաւ, դերասաններին բեմից չը վաճկեցին, և ստանալով բացասական պատասխան, շատ դժգոհ էր մնում: Երբեք ան սաստիկ էր խայտառակութիւնը, որ նա սրտով ջանկանում էր, որ հա-

տարակուժիւնն այդպէս անէ և «Էրնանին» այլ ևս չը ներկայացնուի Մինչև անգամ ուղում էին Հիւգօին փողոցում ծնծել և երիտասարդութիւնն էր նրան պաշտպանում:

«Էրնանին»-ի խայտառակ ներկայացումների ժամանակ Վիկտոր Հիւգօն մոռացել էր, որ մի պայման ունի կատարելու: Մի հրատարակիչ գնել էր նրանից մի վէպ, որ դեռ չէր գրուած: Պայմանաժամն անցել էր, բայց նա դեռ մի առող չէր գրել: Հրատարակիչը սպառնում էր դատաստանի դիմել: Հիւգօի բարեկամները միջնորդեցին, հրատարակիչից նորից հինգ ամսուայ ժամանակ ստացան: Հիւգօն գնեց մի շիշ թանաք և գործի նստեց: Նա անդադար գրում էր այդ վէպը, որի անունն էր «Էնօոր-Դամ դը Պարիս»: Այնքան այդ աշխատութիւնը գերել էր նրան, որ նա ամիսներով տանից դուրս չէր գնում, գրում էր օր ու գիշեր, փակուած իր սենեակում: Եւ որպէս զի հնարաւորութիւն չունենար փողոց դուրս գալու, նա իր նոր շորերը փակել իր պահարանում, իսկ ինքը հագել էր մի վերնազգեստ, որ միայն տանը կարելի էր հագնել: Նա միանգամայն մտել էր իր նկարագրած ժամանակի, հերոսների աշխարհը և շատ դժբուարութեամբ էր կարողանում ընդհատել գործը: յոգնութիւն, ցուրտ նա չէր զգում. դեկտեմբեր ամսին նա գրում էր բայց պատուհանի առաջ, Վէպը նշանակած ժամանակին վերջացաւ: Վերջին խօսքը գրելիս վերջացաւ և մի շիշ թանաքը կրիտիկան աւելի ևս խիստ յարձակուեց այդ հանճարեղ վէպի վրայ, բայց ընթերցող հասարակութիւնը ուշադրութիւն չը դարձրեց և զբոյս տալովութիւնը կարճ միջոցում սպառուեց: Այդ մի մեծ նշան էր, որ հնութեան երկրպագուների օրհասական ժամն է:

1841 թուականին Վիկտոր Հիւգօն ընտրուեց ազգային Ակադեմիայի անդամ: Այդ փառքին համեմատ համար նա շատ էր աշխատում և գրանից յետոյ սկսում է նրա հասարակական գործունէութիւնը, որ գրական գործունէութիւնից պակաս փառաւոր չէ:

Հիւգօն իր գրուածքների մէջ մի գերող, յափշտակող ուժով, ամենահաստատ հաւատով և սուրբ համոզմունքով քարոզում էր՝ մարդասիրութիւն, աղատութիւն, հայրենասիրութիւն: Այս պաշտելի դադափարներին նա խնկարկում էր ոչ միայն դրասեղանի մօտ նստած, գրիչը ձեռքին, այլև հասարակութեան առաջ բաց ճակատով կանգնած, խօսքերով, աննման, համոզիչ ճառերով:

1848 թուականի յեղափոխութիւնը կործանեց Լիւդովիկոս Փիլիպպոս թագաւորի գահը և նրա տեղ հաստատեց հան-

րապետութիւնս Վիկտոր Հիւզօն իր այրական հասակում հանրապետական գաղափարներն ամենից զեղեցիկ համարեց և թողնելով իր նախկին, երիտասարդական համոզմունքը, մօլեռանդութեամբ նուիրուեց կառավարութեան այն ձևին, որ Ֆրանսիայում հաստատուած է մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ:

1848 թուի յունիսի 5-ին նա 86,965 ձայներով ընտրուեց ժողովրդի ներկայացուցիչ: Նա ոչ մի կուսակցութեան հետ չը միացաւ, այլ վճռեց գործել այնպէս, ինչպէս իր խիղճն ու համոզմունքն են թելադրում: Նրան ընտրեցին Օրէնսդրական ժողովի անդամ: Այդտեղ, այդ ժողովում, որ ամբողջ երկրի բախտն էր վճռում, նա առաջադաս մարտնչող էր յանուն արդարութեան, յանուն մարդասիրութեան: Նա խօսում էր ազատ ու համարձակ. նա այնպիսի համեմատութիւններ էր անում, որոնք աղմուկ էին հանում ժողովականների մէջ: Մի անգամ նա պահանջեց օրէնք աղքատութեան դէմ, մի օրէնք, որ պիտի բռնէր աղքատի թևից, պիտի բարձրացնէր նրան: Հակառակ կուսակցութիւնը կատաղեց նրա դէմ, թէև նրա հակաճառութիւններից զինաթափ էր եղել:

Մի ուրիշ անգամ քննւում էր արդարադատութեան միջնիստի առաջարկած արքայազն օրէնքի նախագիծը, որ շատ խիստ էր. Վիկտոր Հիւզօն սաստիկ ընդդիմացաւ այդ օրէնքին, խօսեց և իր ամբողջ ընդդիմութիւնը ամփոփեց այս խօսքերի մէջ.

—Երբ մարդիկ ստեղծում են անարդար օրէնք, Աստուած արդարութիւն է դնում նրա մէջ և հէնց այդ օրէնքով է պատժում նրանց, որոնք օրէնք են հնարել:

Միւս օրը ստորագրութիւն բացուեց այդ ճառը ամբողջ Ֆրանսիայում տարածելու համար:

Իսկայ Վիկտոր Հիւզօի քաղաքական գործունէութեան աչքի ընկնող չրջանն այդ չէր: Ֆրանսիական հանրապետութեան այդ ժամանակուայ նախագահն էր Լուի Նապօլէօնը, Մեծ Նապօլէօնի ժառանգներից մէկը: Այդ մարդը չէր բաւականանում նախագահի սահմանափակ դիրքով և ձգտում էր օտեղծել մի նոր կայսրութիւն, որի գլուխը, ի հարկէ, ինքը պիտի լինէր: Հէնց այդ պատճառով նա կազմում էր իրան հաւատարիմ զօրեղ կուսակցութիւն և օրէնքօր աշխատում էր սահմանափակել ժողովրդական ներկայացուցիչների իրաւունքները, մամուլի ազատութիւնը: Հիւզօն իր ամբողջ կարողութեամբ ընդդիմադրում էր այդ ոտնաձգութիւններին: Մանաւանդ նա պաշտպանում էր մամուլը, ազատ խօսքի իրաւունքը, ռիսկական կառավարութիւնն այն է միայն, ասում էր նա իր ճառերի մէջ:

որին չէ մնասում լուսաւորութեան տարածուելը և որը չի վախենում ժողովրդի անելուցն։

Այդ չէր գլխաւոր վտանգը. Հիւզօն պարզ տեսնում էր, որ այդ արարքների ետեւում ծածկուած է կառավարութեան զլուխ կանգնածների իրական նպատակը։ Եւ նպատակը շուտով լոյս աշխարհ եկաւ. ժողովին առաջարկուեց վերաքննել ազգային սահմանադրութիւնը, փոփոխել Սկոուեց կոիւր, Հիւզօն աղմուկ պատճառեց իր համարձակ, սուր խօսքերով։

Եթէ մենք ունեցել ենք Մեծ Նապօլէօն, միթէ այժմ հարկաւոր է ունենալ Փոքրիկ Նապօլէօն, ասաց նա դառնալով ժողովրդին։ Կայսրութեան կողմնակիցները անհնարին աղմուկ ու աղաղակ բարձրացրին։ Ամեն կողմից լսում էին յիշոյնք, ամենքը բռնեցք էին սեղմում, գոռում, բղաւում էին։ Իսկ Հիւզօն անմիջով էր։

«Ես շարունակում եմ, ասաց նա, երբ փոթորիկը մի բողբէ հանդարտուեց—«Ո՛հ, Մեծ Նապօլէօնից յետոյ ես Փոքրիկ Նապօլէօն չեմ ուզում։ Խառնակութիւնը նորից սկսուեց. սպասում էին թէ ահա կը սկսուի սարսափելի ձեռնամարտը։ Բայց նիստը վերջացաւ, ժողովը Հիւզօն առաջարկութիւնն ընդունեց, սահմանադրութեան վերաքննութիւնը չը կայացաւ։

Այնուամենայնիւ, կայսրութեան դադարաւոր պիտի յաղթէր։ 1851 թուի դեկտեմբերի 2-ին Լուի Նապօլէօնը հասաւ իր նպատակին. հանրապետութիւնը ջնջուեց, Հիւզօն թախանձում էր իր բարեկամներին զէնք վերցնել. Նա շրջում էր փողոցներում և երկրասարդութիւնը ողջունում էր նրան ոգևորւած, խնդրում էր խորհուրդ՝ թէ ինչ անել։

—Պատուեցէ ապստամբի հրովարտալիները, կանչեցէ՛ «Կեցցէ՛ սահմանադրութիւն» և յարձակուեցէ՛ Նապօլէօնի վրայ, պատասխանեց Հիւզօն։

Ամբոխը պատրաստ էր հետևել նրան, իսկ նա ուզում էր առաջնորդել ամբոխը, բայց բարեկամները համոզեցին նրան սպասել. Նա այդ բարեկամների հետ զնաց մի տուն և թելադրեց հետևալ տողերը, որոնք ուղղած էին Ֆրանսիական ազգին։

«Լուի Նապօլէօն—դաւաճան է։

«Նա ոտնակոխ արաւ սահմանադրութիւնը։

«...Թող ժողովուրդը իր պարտքը կատարէ. ժողովրդի ներկայացուցիչները կ'առաջնորդեն նրան։

«Ի զէնս Կեցցէ՛ սահմանադրութիւնը։

Մի ուրիշ կոչ էլ գրուեցաւ, ուղղած զօրքին։ Բայց այդ միջոցին մէկը ներս մտաւ, յայտնեց, որ զօրքը եկել է, Նապօ-

լէօնի կողմն է: Միաձայն վճռուեց կռուել զօրքի դէմ: Ամենք փողոց գնացին, ճառեր էին ասում, յորդորում էին ընդդիմանալ զօրքին: Այդ յուզիչներից ամենահռոմեոտը Վիկտօր Հիւզօն էր: Նրա գլուխը գնահատուած էր. կառավարութիւնը 25,000 ֆրանկ էր խոստանում այն մարդուն, որ կամ կը բռնէ, կամ կը սպանէ նրան: Պատմական իրողութիւնը կատարուեց, այլ ևս ոչինչ չէր կարելի անել, բռնութիւնը յաղթող էր հանդիսացել *): Վիկտօր Հիւզօն հարկադրուած էր թագնուել մի տան մէջ. իսկ դեկտեմբերի 12-ին նա ծպտուած փախաւ Ֆրանսիայից, գնաց Բէլգիա Բրիւսսէլ մայրաքաղաքը: Այնտեղ էին փախել կայսրութեան միւս հակառակորդները:

Բրիւսսէլում բանաստեղծը գրեց «Փղքրիկ Նապօլէօն» առնունով գիրքը, որի մէջ Նապօլէօն III-ի ոչնչութիւն էր դուրս բերել: Բէլգիական կառավարութիւնը, վախնալով Նապօլէօնից, առաջարկեց բանաստեղծին հեռանալ իր մայրաքաղաքից և այդպիսով ոտնակոխ արաւ երկրի օրէնքները: Հիւզօն դնաց Անգլիա, բայց այնտեղ էլ չը մնաց, տեղափոխուեց Զէրսէյ կղզին:

Այդտեղ նա ապրում էր իր ընտանիքի հետ իրրեւ աքսորական: Բայց չէր լուռ. ալդտեղից էլ նա շարունակում էր գրչով կռուել ընտելեան դէմ: Նա հրատարակեց «Պատիժ» առնունով գիրքը, որը կարդում էր ամեն մէկը, չը նայած որ խիստ արգելուած էր. կարդացողը վշտի արտասուք էր թափում, լցում էր անբաւականութեամբ: Նապօլէօն Գ.-ը խիստ վիրաւորում էր այդ մտրակող երգիծաբանութիւնից, ուստի և համողեց Անգլիայի Վիկտօրիա թագուհուն աքսորել հեղինակին: Զէրսէյ կղզուց, Այդ էլ կատարուեց. բանաստեղծը նորից աքսոր դնաց Գերնսէյ կղզին: Բայց աքսորավայրերը չէին կարող փոխել այն մեծ հոգին, որի մէջ նստած էր ազատութեան, մարդկային իրաւունքի գաղափարը: Նոր աքսորավայրում նա վերջացրեց «Թշուառներ» առնունով իր աշխարհահռչակ վէպը: Այդ գործը դեռ 1848 թուին էր սկսուել, բայց քաղաքական հանգամանքները թոյլ չէին տուել շարունակել նրան: Եւ ահա մեծ բանաստեղծը 1862 թուին, հեռու աքսորավայրից, իր հայրենիքին ուղարկեց զթատարութեան, մարդկայնութեան ամենամեծ գաղափարի և սիրոյ հրաշալի խօսքը: Վէպը միանգամայն յայտնի դառաւ ամբողջ աշխարհին. նա միաժամանակ հրատարակուեց Պարիզ, Բրիւսսէլ, Լայպցիգ, Լօնդօն, Միլան, Մադ-

*) Դեկտեմբերի 2-ի և հետեւալ օրերի ղեպերը Հիւզօն նկարագրեց իր «Մի լանցանքի պատմութիւն» գրքի մէջ:

բիդ, Բօտանբգամ, Վարչավա, Պեշտ և Բիօ-Ժանէյրօ քաղաքներում, առաջին տպագրութիւնը բաղկացած էր 7,000 օրինակներից և սպառուեց կրկու օրում:

Մի այդպիսի անօրինակ աջողութեան պատճառն ինքը, գրուածքն էր «Թշուառներ»-ի մէջ կրեւում է Վիկտօր Հիւգօի ամբողջ տաղանդը, որ իր զարգացման ամենաբարձր կէտին էր հասել. դա գծրախտների պաշտպանութիւնն էր, որի մէջ բանաստեղծը գրել է իր ամբողջ հոգին:

Թշուառների այդ մեծ պաշտպանը, բնականաբար, շատ ընդդէմ էր մահուան պատժին: Նա իր հանճարի ամբողջ ոյժով մաքառում էր այդ չարիքի դէմ, որ դեռ այժմ էլ գոյութիւն ունի լուսաւոր Եւրոպայում և Ամերիկայում: Դեռ 1834 թուին Վիկտօր Հիւգօն գրել էր «Կլօդ Գէօ» անունով մի չքնադ վէպիկ, որով նա բողոքում էր մահով վերջացող պատժի դէմ, բողոքում էր ջերմ, ազգու խօսքերով: Նա շատ և շատ անգամ է լինդրել թագաւորներին ներել այս կամ այն յանցաւորին, չը մոռցնել նրան: Շատ անգամ է դիմել մինիստրներին, կառավարչական բարձր պաշտօնեաներին և առն անգամ փոստերի քաղցր և համադիչ լեզուով հաստատել է, որ մարդկութեան պատուին անվայել է մարդ սպանել, որ յանցաւորին պէտք է կեանք շնորհել, դրստել, սովորեցնել լաւ մարդ դառնալ: Այդ առիթով նա հրատարակել է և մի այլ հեղինակութիւն՝ «Մահապարտի վերջին օրը», որ սարսուռ է պատճառում ընթերցողին: Խեղճների, մահուան դատապարտուածների այդ մեծ դատը նա պաշտպանում էր մանաւանդ իր աքսորի ժամանակ. նրա գրած նամակները, յօդուածները մարդկային սիրտը յափշտակող գեղեցկութեամբ ևն պաշտպանում այդ գործը:

Եւ ոգևորուած բանաստեղծը չէր լռում, անխոնջ աշխատում էր. աքսորի ժամանակ նա հրատարակեց մի քանի հեղինակութիւններ, որոնց մէջ յայտնի են «Մովի բանուորներ», «Մարդը, որ ծիծաղում է», գրանք ամբողջ աշխարհում աջողութիւն դասն:

1867 թուին Պարիզում բացուեց համաշխարհային ցուցահանդէս: Այդ ժամանակ Նապօլէօնի կառավարութիւնը յիշեց մեծ աքսորականին: Գեղարուեստի մինիստրը յայտնեց Նապօլէօն Գ.-ին, որ ամեն կողմից Պարիզ հաւաքուող մարդիկ կը զարմանան, տեսնելով թէ որքան է ընկել ֆրանսիական թատերագրութիւնը, քանի որ բոլոր թատրոններում ներկայացնում են միջակ և յիմար գրուածքներ: Նապօլէօնը ստիպուած եղաւ դիմանել և թող տուեց, որ Հիւգօի մի քանի պիէսները ներկայացնեն: Ներկայացումները մեծ աջողութիւն ունեցան, ֆրանսիական

ամենալաւ գրազէաները նամակ գրեցին տարագիր հեղինակին և յայտնեցին իրանց ցաւը նրա բացակայութեան առիթով: Նապօլէօնի այդ շնորհը, սակայն, չը կաշառեց հեղինակին: Հէնց այդ ժամանակ նա հրատարակեց մի նոր բանաստեղծութիւն, որի մէջ պախարակում էր Նապօլէօնին և Հռոմի Պիոս պապին՝ իտալիայի վրայ գործ դրած ճնշման և Գարիբալդիի դէմ կռիւ սկսելու առիթով: Նապօլէօնի կայսրութիւնը նորից սկսեց վախել այդ մարդուց և նորից արգելեց նրա պիւնները:

Անցնում էին տարիներ, Վիկտօր Հիւզօն ծերանում էր օտար երկրում: Նրան տոչորում էր հայրենիքի կարօտը, բայց և այնպէս, նա չէր կամենում հայրենիք վերադառնալ, թէև Նապօլէօնը ներումն էր շնորհել արքայազններին: Նա չէր ընդունում, որ Նապօլէօնը ունենայ ներելու, այն էլ անմեղ մարդկանց ներելու իրաւունքը:

1868 թուին, արքայազնայրուս, մեռաւ բանաստեղծի կինը: Այդ մահը մեծ վիշտ պատճառեց «Թշուառներ»-ի հեղինակի մեծ սրտին:

Բայց մօտենում էր ժամանակը, երբ հայրենիքը պիտի իր գիրկն առնէր ծերացած, հոգակաւոր որդուն:

Վաթսուհեան թուականների վերջում Նապօլէօնի կայսրութիւնը քաջայուելու վրայ էր: Դժգոհութիւնն օրէցօր շատանում էր, առաջագէտ մամուլը ամեն յարմար դէպքում խայթում էր կառավարութիւնը: Գահի խախուտ ոտներն ամրացնելու համար Նապօլէօնը մտածեց զօրքի յաղթութիւններով դրաւել Ճիւանսիայի սիրտը: Նա մի ջնշին պատճառով, 1870 թուականին, պատերազմ հրատարակեց Գերմանիայի դէմ: Բայց այդ պատերազմը միայն փութացրեց կայսրի անկումը: Սեղան բերդի մօտ Նապօլէօնը դերի ընկաւ գերմանացիների ձեռքը: Ֆրանսիական կայսրութիւնը ջնջուած հրատարակուեց:

Այդ ժամանակ միայն Վիկտօր Հիւզօն կարելի համարեց Յիւանսիա վերադառնալ:

Տասն և իննամեայ արքայից յետոյ նա պիտի տեսնէր իր պաշտած հայրենիքը մի այնպիսի ժամանակ, երբ թշնամին աւելում էր երկիրը, դրաւում էր քաղաքներ, հալածում էր ֆրանսիական ջարդուած զօրքերը:

Յիւանսիացի յայտնի գրող Ժիւլ-Կլարետին այսպէս է նկարագրում մեծ բանաստեղծի վերադարձը.

«Երկուշաբթի, 1870 թուի սեպտեմբերի 5-ին, կայսրութեան անկման միւս օրը, Վիկտօր Հիւզօն, որ Բրիտոնէլ էր գտնուում, մօտեցաւ Երկաթուղու կառային, ուր Յիւանսիա ղնացողներին տոմսակներ էին վաճառում

և տասը մի ձայնով, որ ակամայ դողում էր լուզմունքից. «Ցումսակ մինչև Պարիզ»:

«Նա հիմա էլ տեսնում եմ նրան... Թագիբի կակուղ զլխարկը զլխին, կաշկալ պալուսակը ոտով զցած՝ նա գունատ էր, լուզում. մօտենալով կասալին, ակամայ նայեց ժամացույցին, կարծեա, ուզում էր բոլորովին ճիշտ իմանալ այն բույնը, երբ վերջանում էր իր աջտարբը «Քանի՞ տարի—ասոն և ինն տարի էր անցել այն օրից, երբ նա թողեց այդ Պարիզը, որ նուաճուած էր նրա հանճարով, թողեց և այն ամենը, ինչ որ նրա կեանքն էր—բնակարանը, որին նա սովորել էր, սիրած զրքերը, կահ-կարասիքը և մինչև անգամ վեց հատ դեռ չը չորացած թերթիկները, որոնց վրայ նրա վերջին ոտանաւորներն էին զրուել»:

«Այժմ ամեն ինչ վերջացաւ Այժմ ոչ թէ ամիսներով, այլ րոպէներով պէտք էր հաշուել այն ժամանակը, որ ըստմանում էր նրան այն իսկ վայրկեանից, երբ նա կարող էր լինէր բացականէլ. «Ահա՛ Ֆրանսիան»:

«...Նրկաթուղու գնացքը շարժուեց Բանաստեղծը նստել էր իմ և Անտօնին—Գրուստի հանգւղւոյ և նայում էր պատուհանին, սպասելով այն բույնին, երբ սահմանը կ'անցնենք և նա կը տեսնէ հայրենիքի ծառերը, մարգերը, հողը, օդը և երկինքը: Նա երբէք չեմ մոռնալ այն ցնցող տը—պատրուկները, որ զործեց այդ 68 տարեկան, աքսորական ծերունու վրայ Ֆրանսիական առաջին պատահած զինուորի տեսքը»:

Դա պատահեց Լանդրեսիում. Վինուայի զօրաբաժնի գնդերը նահանջում էին Սեզիբից դէպի Պարիզ. խղճուկ զինուորներու լողնած, փոշեթաթախ, ցեխոտ զունաթափ, վհատած նստուած էին կամ պառկած, երկաթուղու գծի վրայ: Նրանք հեռանում էին զերմանական առաջ արշաւող զօրքերից և աշխատում էին մօտենալ Պարիզին, որ զոհ չը դառնան մի այնպիսի աղէտի, որը Սեզանի մօտ Ֆրանսիական վերջին բանակը զերմանական բերդերի բաժին դարձրեց»:

«Նրանց աչքերի մէջ կարելի էր կարդալ պարտութիւն. նրանց ամբողջ արտաքինը խօսում էր բարդական ծանր լողնածութեան մասին. լինելով լուռ, ըթացած, ջարդուած, նրանք լիշեցնում էին քարերի այն բեկորները, որոնց անձրիի հեղեղները փոթորիկներից լստող առաջ են մղում լեռնային ճանապարհներով: Բայց և այնպէս, զրանք մեր Ֆրանսիայի զինուորներն էին, զրանց վրայ մայրենի սիրած նշանազգեստը կար... Նրանք իրանց հետ ամբողջ էին տանում եռադոյն զրօշները, նրանք էին աղաւթը այդ զրօշները այդ կործանման մէջ: Արտասուքի խոշոր կաթիլներն իսկույն ցուլցին Վիկտոր Հիւգօի տխուր աչքերում»:

«Վախ ընկնելով վաղօնի պատուհանից, ծերունին գոչեց ինքն իրան կորցրած, մի լարձր և դողողուն ձայնով. «Ընցցէ՛ Ֆրանսիան, կեցցէ՛ զօրքը, կեցցէ՛ հայրենիքը»:

«Զինուորները լողնածութիւնից ճնշուած նայում էին գնացքին մի մահացած և բոթ տեսքով, չէին հասկանում»:

«Նա շարունակեց գոչել խախտմանը»:

«Ո՛չ, ո՛չ այդ ձեր մեղը չէ, դուք ձեր պարտքը կատարել էք»:

«Նա երբ գնացքը շարժուեց, արտասուքը դանդաղ կերպով հոսեց նրա թլեղումով, կորչելով սպիտակ միւրուքի մէջ»:

«Տերնիէում—ահա մի ուրիշ լիշողութիւն, որով ևս հպարտանում եմ —Վիկտոր Հիւգօն առաջին անգամ ճաշեց Ֆրանսիայում»:

«... Սենք մտանք սեղանատունը. համարեա թէ ոչինչ չը կարուրիչ հաց ու պանիր կերանք, զինի խմեցինք. այդ էր մեր ճաշը: Նա խըն-

գրեցի Վիկտոր Հիւզօին, որ ինձ պատիւ անէ և հայրենիքում կերած այդ առաջին ճաշը ինձնից ընդունէ։ Նա համաձայնեց և ես տեսալ թէ ինչպէս նա յուզուած իր զրպանը կոխեց մի կտոր այն հացից, որով նա առաջին անգամ կշտացաւ նորից գտած հայրենիքում։

— Շատ դեռ ինձ մօտ է, ձեր հացի կտորը, ասում էր նա յետոյ։

Էսա ճիշտ որ միշտ պահեց ձերնիքի այդ հացի կտորը։

Վարիդի հիւսիսային վեկտորում սպասում էին նրան։

— Վեցցէ՛ Վիկտոր Հիւզօն. կեցցէ՛ Վիկտոր Հիւզօն, գոչում էին դիմաւորողները...

— Վարոննէ՛ր, կամաց, խնդրում եմ ձեզ, — ասաց զլխաւոր վերաբոյժներից մէկը. — Ելաւոք վերաւորումներ կան։ Եւ նա ցոյց տուեց վերաւորումը զինուորներ փոխադրող վազօնները, որոնցից արիւն էր կաթում երկաթուղու վրայ։

Վիկտոր Հիւզօն նշան արաւ Ամենքէլեցիին։

Տեղ հասնելուց մի քանի օր յետոյ, գերմանական զօրքը մօտեցաւ Պարիզին, սկսեց պաշարուածը Վիկտոր Հիւզօն ֆրանսերէն և գերմաներէն լեզուով մի թուղթ գրեց գերմանացիներին, որի մէջ նա համոզում էր նրանց վերջացնել այդ պատերազմը, որ սկսել էր Նապօլէօնը։ «Առաջ քան ցոյց կը տաք աշխարհին մի այսպիսի տեսարան, մոտակեցէք... Գերմանացիները, որոնք վանդակներ են դառել... բարբարոսութիւն, որ ոչնչացնում է քաղաքակրթութիւնը... Գիտէ՞ք, ինչ կը լինի ձեզ համար այդ յաղթութիւնը. — անպատուութիւն»։

Բայց գերմանացիները չը լսեցին. նրանց մամուլը թշաւական դողոցներով պատասխանեց մեծ բանաստեղծի այդ մարդասէր խօսքերին։ Մի գերմանացի հրապարակախօս գրեց. «Կախեցէք բանաստեղծին կայմից»։

Այն ժամանակ Վիկտոր Հիւզօն գրեց մի կրակոտ հրաւեր ֆրանսիական ազգին. նա բոլորին կանչում էր պաշտպանել հայրենիքը։ Նրան խնդրեցին չըջնել ամբողջ ֆրանսիան և այդպիսի ճառեր կտրուալ, բայց նա մնաց պաշարուած մայրաքաղաքում և ինքն էլ կամաւոր զինուոր գրուեց։

Պարիզի պաշարման ժամանակ նրա բոլոր հեղինակութիւնները ժողովրդական սեփականութիւն դարձան. դրանց վաճառումից կամ բեմի վրայ ներկայացնելուց դոյապած ամբողջ արդիւնքը դործ էր ածուած թնդանօթ, ղէնքեր գնելու, աղքատ զրազէսներին և այլ քաղցածներին օգնելու համար։

Պաշարուած, սովի սարսափներին մատնուած Պարիզում Վիկտոր Հիւզօն յօժարութեամբ տանում էր այն բոլոր տառապանքները, որոնք մի էին բոլորի համար. Նա երբեմն իր տունը ճաշի էր կանչում իր բարեկամներին, միմիստրներին և ազգային պաշտպանութեան համար կազմուած կառավարութեան անդամներին։

—Էդույց ճաշին լինձ մօտ եկէք, ես ձեզ համար խնճոյք պիտի սարքեմ, ասում էր նա:

Բայց ինչ խնճոյք: Սեղանի վրայ մատուցանում էին ամեն տեսակ կենդանիները—ծիւղ, մկան, կատուի, շան մսեր:

Նա ատոյց էր, ուրախ և զուարթ իր բարեկամների շրջանում: Բայց երկններն ու գիշերները նա քնից զրկուած, տխուր ու տրտում երկար թափառում էր պաշարուած քաղաքում և մտքում յօրինում էր «Սոսկալի տարի» անունով աշխատութիւնը:

Պարիզի պաշարման վերջնալուց յետոյ Վիկտօր Հիւգօն ընտրուեց Ազգային Ժողովի պատգամաւոր, բայց այս անգամ երկար չը մնաց այդ պաշտօնում: Նա համաձայն չէր, որ յադթուած Ֆրանսիան հաշտութեան դաշինք կապէ Գերմանիայի հետ, նա համաձայն չէր, որ Ֆրանսիական երկու նահանգները —Ալզաս և Լօրէն յանձնուին Գերմանիային: Սակայն նրա պահանջները չընդունեցին և նորից սկսուեց թշնամութիւնը նրա դէմ: Այդ ժամանակ մեռաւ նրա կրտսեր որդի Շարլը և նա տխրած՝ նորից հեռացաւ հայրենիքից, գնաց Բրիւսսէլ, Ֆրանսիայում նոր կազմուած կառավարութեան մարդիկ այնքան հակառակութիւն ցոյց տուին, որ ընդլիակաւ թաղաւորից պահանջեցին հեռացնել րանսատեղծին Բրիւսսէլից: Նա հեռացաւ այդ տեղից, սկսեց ճանապարհորդել. միայն 1877-ին վերադարձաւ Պարիզ: 1874 թուականին հրատարակուեց նրա վերջին վէպը՝ «Իննսուն և երրորդ թուական» վերնագրով:

Եւ այնուհետեւ նա մինչև մահ մնաց հայրենի քաղաքում: Նրա վառքը համաշխարհային էր դառել, նրա հանճարին ողատկառանքով զլուխ էին տալիս ամեն դասակարգի մարդիկ: Պատմում են, որ մի անգամ Բրազիլիայի կայսր Դօն-Պեդրօն այցելեց րանսատեղծին, սենեակը մանեւուն պէս կայսրը այնքան շփոթուեց, որ ասաց.

—Ինձ սիրտ տուէք, պ. Վիկտօր Հիւգօ, ես քիչ շփոթւում եմ:

Բայց Հիւգօն այնպիսի մարդ չէր, որից կարելի լինէր վախել. թէև ծերացած, նա հոգով և մարմնով առողջ, միշտ խօսող, ծիծաղող, ուրախացնող մի մարդ էր: Մանաւանդ նա անուահման, մոլեռանդութեան հասնող սէր ունէր դէպի մանուկները: Նա մինչև անգամ մի գիրք հրատարակեց՝ «Պապ դառնալու արուեստը» վերնագրով: Թէև այդ գրքի առիթով շատերն էին մեղադրում հեղինակին, բայց բանաստեղծն իր մեծ, մարդասէր սրտի զգացմունքն այսպէս էր բացատրում. «Թոստովաւում եմ—իմ գործը չէ խիստ լինել: Այդ վարդերը փշեր ու-

նեն, ասում էք դուք... Ոչնչացրէք փշերը, իսկ ես վարդերի հոտն իմ ներշնչումն:

Եւ իրաւ Նա պաշտում էր իր երկու թոռներին—Ժօրժին և Ժաննային:

—Տեսնում ես, ասում էր նա իր ծնկան վրայ նստած թոռան.—պապն էլ մի բանի պէտքական է. նրա վրայ կարելի է նստել:

Եւ մոռանալով, որ ինքն ունի մի մեծ, պատկառելի ա-նուն, մոռանալով այդ անուան հետ կապուած փառքը, բանա-ստեղծը խաղ էր անում մանուկների հետ, աիկնիկի հարսա-նիքներ, տօներ էր սարքում: Իսկ երբ ծնողները պատժում էին երեխաներին, փակում էին նրանց առանձին սենեակում, պա-պը մատանից քաղցրեղէններ էր վերցնում և կամացուկ մըտ-նում էր բանտարկուածների մօտ, նրանց էր տալիս այդ քաղ-ցրեղէնները: Նա իր ծանօթներին խնդրում էր, որ իրան այցե-լելիս բերեն իրանց երեխաներին: Մի անգամ մի գրող իր ութ տարեկան որդուն բերեց նրա մօտ. Հայրը որդուն բացատրել էր թէ ինչքան մեծ պատիւ է ընդունուած լինել հանճարեղ բանաստեղծի մօտ. և հէնց այդ պատճառով խեղճ երեխան սա-ռած էր մնացել, չէր շարժւում և դժուարութեամբ էր շունչ քաշում: Վիկտոր Հիւզօն առայ հօրը.

—Սիրելիս, ձեր որդին անկասկած հիւանդ է:

—Ո՛չ, հաւատացնում եմ ձեզ, պատառխանեց սաստիկ զարմացած հայրը:

—Ի՞նչպէս չէ. նա մօտ կէս ժամ այստեղ է և դեռ մի բան չէ կոտրել:

Բայց չը նայած, որ բանաստեղծն այնքան սիրում էր Ֆրանսիայում, այնքան հուշակուած էր աշխարհում, հանրապե-տական կառավարութիւնն անգամ արգելել էր նրա պիէսների ներկայացումը: Վերջապէս, 1877 թ. նոյեմբերին, աշխարհըն-չակ Ստաւ Բերնարը ներկայացրեց «Էրնանին»: Իսկ 1880 թուականին Ֆրանսիական թատրոնում տօնում էին այդ պիէսի յիսնամեակը: Ժողովուրդը ոգևորւում՝ «չափ տարիներ» էր կանչում հեղինակին:

Նոյն 1880 թուականին Վիկտոր Հիւզօն հրատարակեց իր բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, որոնք գրուած էին 1818 թուականից մինչև հրատարակութեան օրերը: Մի պատկառելի թիւ են կազմում այդ ոտանաւորները, որոնք գրուած են դա-նադրան ժամանակներ և պարունակում են իրանց մէջ ոչ միայն բանաստեղծական ներշնչման աննման գոհարներ, այլ և մի քա-

դարական դործիչի, ազատութեան համար մարտնչողի ամբողջ թափը, հոգու կրակը:

Այսպէս, օրինակ, «Արեւելեան Մօտիւններ» ընդհանուր վերնագիրը կրող ոտանաւորներից մի քանիսը նուիրուած են այն հերոսական կռիւներին, որ մղում էին յոյները 1820-ական թուականներին թիւրքերի դէմ՝ իրանց հայրենիքը տղատելու համար: «Դարերի Լեզնդաները» երգում են զանազան հին պատմական անցքեր և աւանդութիւններ: «Պատիժ» վերնագրի տակ ոտանաւորները մի երկար շարք դատաւարտում է Նապոլեօն III-ին՝ 1852 թուի դեկտեմբերի 2-ին կատարած յեղափոխութեան պատճառով: Այդտեղ հանրապետական Հիւզօն իր սրտի ամբողջ դաճնութիւնն է թափել այն մարդու վրայ, որ խլեց Ֆրանսիայից ազատութիւնը, որ թափեց ժողովրդի արիւնը իր փառամոլ նպատակների համար: «Սոսկալի տարի» վերնագրով ոտանաւորները, ինչպէս ասացինք, ֆրանս-պրուսական պատերազմի և Պարիզի պաշարման ժամանակներն են նկարագրում: Այդտեղ Վիկտոր Հիւզօի հանձարը վառ հայրենասիրութեան հետ ներկայացրել է մի յաղթուած ազգի բարոյական ոյժը, հպարտութիւնը և պատերազմի սարսափները, մարդկային վայրենութեան արհաւիրքները:

Խորին ծերութեան էր հասել Հիւզօն, բայց շարունակ աշխատում էր, չէր յոգնում: Նա ընտրուած էր ֆրանսիական Սենատի անդամ, միշտ յաճախում էր նրա նիստերին, խօսում էր, դործում: Իսկ տանը նա էլի գրում էր: Եւ ամեն տեղ—թէ Սենատի ժողովում, թէ հրապարակում, թէ իր տանը գրելիս՝ նա մի և նոյն Վիկտոր Հիւզօն էր: Նրա մտքերը մինչև նրա վերջին շունչը մնացին մի և նոյնը—մարդասիրական, բռնութեան անհաշտ թշնամի:

1881 թուականի փետրուարի 27-ին Ֆրանսիան տօնեց իր բանաստեղծի ծննդեան ուրաւանամակը: Դա ազգային ամենամեծ մի տօն էր: Պարիզ էին հաւաքուել բազմաթիւ մարդիկ ոչ միայն Ֆրանսիայի քաղաքներից, այլ և ամբողջ Եւրոպայից: Նախընթաց օրը, 26-ին, մինիստրների խորհրդի նախագահ Ժիւլ-Ֆերրիին իր քարտուղարի հետ գնաց ծերունի բանաստեղծի բնակարանը, անձամբ ջնորհաւորեց յօրեկարին և ֆրանսիական կառավարութեան կողմից մի թանկագին ընծայ տուեց նրան:

Միւս օրը սկսուեց անօրինակ տօնը: Պարիզի ճարտարապետը բանաստեղծի ամբողջ տունը զարդարել էր անհամար ծաղիկներով, որ ամեն կողմից հանձարի յարգողներն էին ուղարկել: Մօտ հինդ հարիւր հազար հոգուց բաղկացած ժողովուրդը հանդիսով անցաւ բանաստեղծի տան մօտով, ցոյցեր ա-

բաւ: Անթիւ պատգամաւորներ բերում էին պսակներ, շնորհաւորական ուղերձներ:

Ամենից առաջ բանաստեղծին ներկայացաւ փոքրիկ աղջիկների պատգամաւորութիւնը: Այդ խումբը կրում էր կապոյտ և վարդագոյն դրօշակ, որի վրայ գրուած էր: «Պապ դատնալու արուեստին»: Պատգամաւորութիւնը մտաւ հիւրասենեակը. Վիկտոր Հիւզօն բոլորի փոխարէն համբուրեց ամենից փոքրին: Յետոյ այն մանուկը, որ կրում էր կապոյտ և վարդագոյն դրօշակը, կարդաց այդ օրուայ համար գրած մի բանաստեղծութիւն: Վիկտոր Հիւզօն արտասուելու չափ յուզուեց:

Բաղաքային խորհրդի պատգամաւորութեան բանաստեղծն ասաց. «Ողջունում եմ Պարիզը: Ողջունում եմ ահագին քաղաքը, ողջունում եմ նրան ոչ թէ իմ կողմից, որովհետեւ ես ոչինչ եմ, այլ այն ամենի կողմից, որ ապրում է, դատում է, մտածում է, սիրում է և աշխարհի վրայ յոյս ունի»:

Ամբոխը դռնում էր. «Կեցցէ Վիկտոր Հիւզօն, կեցցէ բանաստեղծը»:

Կարելի է ճշմարտապէս ասել, որ ոչ մի մարդու—կենդանութեան ժամանակ—այնքան ոգևորուած չեն տօնել, ինչպէս Վիկտոր Հիւզօն, և ճշմարիտ էր մի ֆրանսիացի, որ ասում էր. «Նա կենդանի ժամանակ անմահացաւ»:

Անցաւ այդ օրից չորս տարի:

Մայիսեան մի գիշեր, մի ահագին ամբոխ, չը նայած վատ եղանակին, խմբուած էր բանաստեղծի տան առաջ, տեղեկութիւններ էր պահանջում հիւանդի մասին, որի դրութիւնը, վերջին օրերում, յուզում էր ամբողջ Ֆրանսիան: Ժամանակ առ ժամանակ տնայիւններից մէկը փողոց էր դուրս գալիս, հաղորդում էր ամբոխին տեղեկութիւն, որ իսկոյն կայծակի նման թռչում էր քաղաքի բոլոր անկիւնները:

Օրը լուսացաւ, մայիսի 22-ը: Երբ տունը չըճաղատած հաղարաւոր մարդկանց յայտնեցին, որ մեծ բանաստեղծը, մեծ մարդը այլ եւ չը կայ, լուեցաւ բարձրաձայն հեծկլտանք: Մահը վրայ էր հասել 1885 թ. մայիսի 22-ին, կէսօրուայ 1 1/2 ժամին: Տխուր լուրը կայծակի արագութեամբ թռաւ ամեն կողմ և համարեա ամբողջ Պարիզը հաւաքուեց բանաստեղծի տան մօտ:

Թաղումը վճռուած էր կատարել ամբողջ ազգի հաշուով, որովհետեւ ամբողջ Ֆրանսիան խորապէս դժուար էր այդ կորուստը: Պատգամաւորների ժողովը 20,000 ֆրանկ նշանակեց թաղման համար: Թաղման օրը ազգային սուգի օր հռչակուեց, բոլոր հասարակական տեղերը, ուսումնարանները փակուած էին այդ

օրը. պատգամաւորներին ժողովը, Սենատը ի նշան սուգի՝ փակեցին իրանց նիստերը: Մի և նոյնն արաւ և Ակադեմիան. այս վերջին պատուին ղեռ ոչ որ Ֆրանսիայում չէր արաժանացել:

Հանդուցեալի զմուտած դիակը մի օր ու գիշեր դրած էր ելիսեան դաշտի յաղթական կամարի տակ. և ամեն մէկը, ծեր թէ երիտասարդ, գիտնական թէ անգրագէտ, հարուստ թէ աղքատ, կարծես, ուխտ էր դնում այդ դադաղի մօտ և երկրպագում էր անշունչ դիակին:

Հանրապետութեան նախագահ Ժիւլ-Գրեյլին մի նամակ դրեց բանաստեղծի հարսի երկրորդ ամուսնուն և այդ նամակի մէջ յայտնում էր իր խորին ցաւակցութիւնը:

Վիկտօր Հիւգօն իր կտակի մէջ խնդրել էր, որ իրան թաղեն այնպէս, ինչպէս թաղում են աղքատներին, մի եղևնեայ հասարակ դադաղի մէջ: Այդ խնդրքը կատարուեց. դադաղը տարան Պանթէօն, ուր շատ քիչերին է վիճակուում թաղուել, այն խղճուկ դիակառքում, որ միշտ կրում էր խեղճերի դիակները: Բանաստեղծը իր գրչով աշխատել էր հինգ միլիօն ֆրանկ. այդ հարստութիւնից $1\frac{1}{2}$ միլիօն նա կտակել էր աղքատներին, իսկ մի միլիօն նշանակել էր աղքատ երեխաների ապաստարան շինելու համար:

Մի հրաշալի արե օր էր, 600,000-ից աւելի մարդիկ ճանապարհում էին հանդուցեալ բանաստեղծին յաւիտենական հանգստի տեղը: Երբեմն-երբեմն սրտում էր թնդանօթը: Պարիզի բոլոր աները դարդարուած էին սգի սե դրօշակներով:

Եւ այսպիսի հանգիստով Ֆրանսիան թաղում էր ոչ թէ մի «աշխարհակալ հերոսի», որ ամեն տեղ մահ և աւերումն էր տարածել, այլ մի «ծեր բանաստեղծի», որ իր կեանքի սկզբից մինչև վերջը ձգտում էր հասցնել մարդկութիւնը խաղաղ, աղատ, վայելուչ կեցութեան:

Նոյն այդ «ծեր բանաստեղծի» ծննդեան հարիւրամեակն է, որ այսօր տօնւում է Ֆրանսիայում իբրև ազգային տօն:

Եւ երախտադէտ հայրենիքը ղեռ էլ շատ առիթներ կ'ունենայ իր հիացմունքի և ոգեորութեան ցոյցերով յարգելու իր մեծ դաւակի անմահ յիշատակը: Երանի այն հայրենիքին, որ այսպիսի պարտականութիւններ է կատարում...

Լ.